

электронное периодическое издание

ЭКОНОМИКА

и

социум

ISSN 2225-1545

№2(81)-2021

ЭЛЕКТРОННОЕ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЕ
ПЕРИОДИЧЕСКОЕ ИЗДАНИЕ

«Экономика и социум»

<http://www.iupr.ru>

УДК 004.02:004.5:004.9

ББК 73+65.9+60.5

ISSN 2225-1545

Свидетельство о регистрации
средства массовой коммуникации
Эл № ФС77-45777
от 07 июля 2011 г.

Редакционный совет:

*Зарайский А.А., доктор филологических наук, профессор,
Калимбетов Х.К., доктор экономических наук, доцент,
Смирнова Т.В., доктор социологических наук, профессор,
Федорова Ю.В., доктор экономических наук, профессор,
Постюшков А.В., доктор экономических наук, профессор,
Тягунова Л.А., кандидат философских наук, доцент*

Отв. ред. А.А. Зарайский

Выпуск №2(81) часть 2. (февраль, 2021). Сайт: <http://www.iupr.ru>

© Институт управления и социально-экономического развития, 2021

Байқабылов У.А.
Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік
педагогика институты Өзбек тілі және
әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы

АВЛОНИДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Аннотация: XX ғасырдың басында Авлони Өзбекстанның қоғамдық-саяси өмірінде және педагогикалық ойдың дамуында ерекше роль атқарды және өзінің бүкіл еңбек жолы бойында ұлттық руханияттың қалыптасуына ерекше назар аударды. Оның мәдениетіміздің тарихындағы орны туралы сөз еткенде екі аспектіні: педагогикалық қызмет пен әдеби-көркем шығарманы атап өтуіміз қажет.

Тірек сөздер: Ағартушылық қызмет, ғылыми-педагогикалық зерттеу жұмыстары, дене тәрбиесі, пікір тәрбиесі, құлық тәрбиесі, Отан сезімі, мектеп, білім, ғылым т.б.

Baykabilov U.A.
senior teacher
Chirchik State Pedagogical Institute
Republic of Uzbekistan

AVLONI'S PEDAGOGICAL VIEWS

Annotation: In the early twentieth century, Avloni played a special role in the socio-political life of Uzbekistan and the development of pedagogical thought, and throughout his career he paid special attention to the formation of national spirituality. Speaking about its place in the history of our culture, we should note two aspects: pedagogical activity and literary and artistic work.

Keywords: Educational activity, scientific and pedagogical research, physical education, mental education, moral education, patriotism, school, education, science, etc.

*Ол мектептер ашуға, көпшілікті ағартуға,
жастарды заманның прогрессивті рухында
тәрбиелеуге тырысты.
Ол оқу және этикалық еңбектер,
оқулықтар жазды және өзбек педагогикалық
ойының дамуына елеулі із қалдырды.*
Б.Қосимов.

Абдулла Авлони 1778 жылдың 12 шілдесінде Ташкентте, шағын кәсіпкер-тоқымашының отбасында дүниеге келді. Абдулла 7 жасында ескі

мектепте, 12 жасқа толғаннан кейін медіреседе оқиды. 15 жасынан өлең жазып, оны «Тәржіман» газетінде шығарып тұрады. Абдулла Авлони ағартушылық идеясын ұстанған жадидшілердің қатарына қосылып, халықтың санасын ояту үшін газет-журналдар шығару керек екенін түсінді. 1907 жылы оның басшылығында «Шұхрат» және «Осиё» газеттері шығарыла бастады. 1913 жылы «Тұран» атты театр труппасын түзеді. Абдулла Авлони мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық тұрмысын жақсарту үшін мектеп ашу, оқытудың мазмұнын өзгерту, балаға жан-жақты тәрбие беру керек екенін батыл айтып, осы тақырыптағы мақалаларын газет-журналдарда жариялап отырды. Өзі де жаңа методты мектептер ашу ісіне атсалысты.

Ол 1904 жылы Мирабадта және 1909 жылы Дегресте жаңа әдістемелік мектеп ашты. 1921 жылы Ташкент мемлекеттік мектебінде, 1923 жылы Ташкент әйелдер мектебінде, 1924 жылы әскери училищеде, 1925-1930 жылдары Орта Азия ауылшаруашылық мектебінде директор болып жұмыс істеді.

Тұрмысы нашар отбасындағы балалардың оқуы үшін «Жамияти хайрия» қорын түзіп, олардың оқуына көмектесті. «Мектеп кітапханасы» деген кітап дүкенін ашты. Авлони осындай әлеуметтік белсенділік танытып, ағартушылық қызметпен шұғылдана жүріп мектептер үшін оқулықтар мен оқу кітаптарын жазды. 1912 жылы «Биринчи муаллим» («Бірінші оқытушы»), «Иккинчи муаллим» («Екінші оқытушы»), 1913 жылы «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» («Түркі гүлзары яки әдеп»), «Мактаб гулистони» («Мектеп гүлзары») кітаптары баспадан шықты. Абдулла Авлони Қазан төңкерісінен кейін дипломатиялық жұмыстарда болып, ағартушылық қызметпен шұғылданды және ғылыми-педагогикалық зерттеу жұмыстарын жүргізді. Кеңес дәуіріндегі әдебиеттануда жеткіліксіз көрініс тапқан тақырыптар мен кейіпкерлер тәуелсіздік жағдайында терең және жан-жақты зерттелді. Абдулла Авлони - өзінің екінші өмірін халық санасында өткізіп жүрген осындай жазушылардың бірі. Ол ұлттық жаңғыру идеяларын алға тартқан жадид қозғалысының жетекші тұлғаларының бірі.

Абдулла Авлони ұлттың рухани дағдарысын сынға алып, барлығын сауатты болуға, заманауи ғылым мен мәдениетке жетуге шақырды.

XX ғасырдың басында Авлони Өзбекстанның қоғамдық-саяси өмірінде және педагогикалық ойдың дамуында ерекше роль атқарып, өзінің бүкіл еңбек жолы бойында ұлттық руханияттың қалыптасуына ерекше назар аударды. Оның мәдениетіміздің тарихындағы орны туралы сөз еткенде екі аспектіні атап өту керек: педагогикалық қызмет пен әдеби-көркем шығарма.

Терең педагогикалық білімге ие болған Авлони өзбек ғалымдарының ішінде бірінші болып «Педагогика» бала тәрбиесі туралы ғылым» деп дұрыс анықтама береді. Ғалымның пікірінше, тәрбие арқылы «дене қуатты болады, пікір нұрланады, құлық әдеміленеді, зейін ашылады». Сондықтан баланы туылған күнінен бастап дұрыс тәрбиелеу керек деп ұғындырады. Ол «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» атты педагогикалық шығармасында балаға дене тәрбие пікір тәрбиесі, құлық тәрбиесі берілуі керек екенін айтады.

Авлонидің ойынша әдеп-бұл тәрбиенің жиындысы. Тәрбие болса адамда өз-өзінен пайда болмайды. Олардың дамуы үшін бірер бір мүмкіндік, тәрбие керек. Адамдар туылғанда жаман болып туылмайды, оларды белгілі бір орта жаман етіп тәрбиелейді. Авлонидың айтуынша, әдеп-тәрбиесі жекеменшік жұмыс емес. Әрбір халықтың өркендеуі, мемлекеттердің құдретті болуы жас ұрпақ тәрбиесіне байланысты.

Тәрбие бала туылған күннен басталады және өмірінің соңына дейін жалғасады. Авлони жақсылықты ұлық әдет деп біледі. Адамдарды бір-біріне жақсылық етуге үндейді.

Ол былай дейді:

Жақсылық етсең, болады жаның аман,

Жақсылықтан адам қылмайды зиян.

Жақсы сөз бен жылан іннен шығады,

Сөз жаман болса пышақ қыннан шығады.

Авлони тәрбиені кең мағынада түсінеді, оны бір ғана әдеппен тыйым салып қоймайды. Оның айтуынша, деннің сау болуы және қуатты болуы адамға ең керегі дейді. Оқып үйрену және үйрету үшін адам күшті де салауатты, нұқсансыз болуы керек екендігін тілге тиек етеді.

Авлонидің педагогикалық көзқарастарының теориялық негізі Авлони жасаған еңбектерде Отан, адамгершілік, ана тілі, еңбек туралы педагогикалық идеялар баяндалады. Авлонидің айтуынша, Отан сезімі - ең адамгершілік, ең құрметті сезім. Отанның азабымен өмір сүру керек, оның бақыты үшін қуану, мақтан тұту керек. Отан - қасиетті. Баланы құрметтеу, оны құрметтеу, қуаныштары мен қайғыларымен бөлісу, қайғыларымен бөлісу - баланың қасиетті борышы. Адамгершілікке тәрбиелеу - бұл әлеуметтік мәселе. Әр ұлттың дамуы мен мемлекеттердің күші көп жағдайда ұрпақ тәрбиесіне байланысты. Тілге және мәдениетке деген сүйіспеншілік әр адамның өз халқына деген сүйіспеншілігі. Бұл әлемдегі әр ұлттың өмірін, тілін және әдебиетін көрсетеді. Еңбек өз атымен еңбек, сондай-ақ, еңбек адамның күші мен ерік-жігерін қажет ететін әрекет.

Сонымен бірге, Абдулла Авлони - өзбек театрының негізін салушылардың бірі. 1913 жылы «Түркістан» театр труппасының ұйымдастырылуы мен жұмысына белсенді қатысты. Түркістан да өзінің жарғысын шығарды. Оның ұйымдастырушысы және көркемдік жетекшісі Авлони болды. Труппа «Ұлы өмір» (Хамза), «Бақытсыз күйеу» (Абдулла Қодирий) сияқты XX ғасырдың басындағы өзбек драматургиясының ең жақсы үлгілерін сахналады.

Әзірбайжан және татар драматургтерінің театрлық туындыларына «Бақытсыз келін», «Ұят», «Жақолат», «Өлі», «Жалға беруші», «Мен өлдім», «Ләйлі мен Мәжнүн», «Асли мен Шарам», ол «Котили Карима», «Үйде тәрбие берудің формасы», «Аянсыз отбасы» деген сөздерді өзбек тіліне аударып, сахналады. Абдулла Авлонидің өзі Файзибой («Бақытсыз күйеу»), Алибой («Үйлену»), Бала («Падаркуш») рөлдерін сомдады. Ол труппаға «Адвокаттық

қызмет оңай ма?», «Пинак», «Біз және сен», «Екі махаббат», «Португал төңкерісі» сияқты драмалар жазды.

Абдулла Авлони XIX ғасырдағы орыс классикалық әдебиеті өкілдерінің И.А.Крылов пен Л.Н.Толстойдың шығармаларын да өзбек тіліне аударған, оның ішінде И.А.Крыловтың 21 мысалын, «Маймыл көзілдірік», «Ит пен мысық» және т.б. Оның «Жолаушы», «Түлкі мен сұңқар», «Түлкі мен түлкі» сияқты туындылары өзбек тіліне аударылып, «Мектеп Гүлистан» кітабында жарық көрді.

1913 жылы Абдулла Авлонидің «Түрік Гүлистан немесе мораль» кітабы жарық көрді. Ол екінші рет 1917 жылы жарық көрді, онда пьеса «адамдарды ізгілікке шақыратын және оларды жамандықтан аулақ ететін ғылым» - мораль деп саналды. Ол адам табиғатын жақсы мен жаманға бөледі.

«Жақсы көзқарас» деп аталатын бірінші бөлімде ол 31 қасиетті сипаттайды, ал екінші бөлімінде «Нашар көзқарастар» деп аталады, ол 20 жақсы қасиетті сипаттайды.

Авлони «адамгершілік ғұламаның» көзқарастарына сүйене отырып, адамдардың өзін-өзі тәрбиелеуге негізделген көзқарасын жақсы және жаман деп бөледі. Ол табандылық, әдептілік, батылдық, тәртіп, ар-ождан және елге деген сүйіспеншілік сияқты жақсы қасиеттерді ашады, ал ашулану, құмарлық, надандық пен пәктік сияқты жамандықты жаман мінез-құлықтың белгілері деп санайды. Авлонидің ағартушылық және ұлттық ояну идеялары туралы жырлаған алғашқы өлеңдері әрқашан өзбек ұлттық ояну әдебиетінің баға жетпес байлығы болады. Осы категориядағы өлеңдерінде ол өзбек классикалық әдебиетінің поэтикалық формаларын үлкен әлеуметтік мазмұнмен, ағартушылық идеяларымен, діни рухымен және халық әуендерімен байытты.

Авлонидің адамгершілік тәрбиесінде ана мен Отанға деген сүйіспеншілік ерекше орын алады. Ол отбасында өсіп келе жатқан балалардың арасында ананың бақытын бөлісетін және оны өзінің бақытсыздығында жалғыз қалдыратын балалар бар екенін атап өтті. Оның шығармалары мектеп жасындағы балалардың көкжиегін кеңейтуге, оларға мектеп пен кітапқа, еңбекке, табиғатқа, Отанға деген сүйіспеншілік сезімдерін оятуды мақсат етеді. Оның көптеген өлеңдерінің негізінде патриотизм идеясы жатыр. Бұл өлеңдерде ақын Отанды қарапайым және шынайы өлеңдермен суреттейді

Шындығында, ақын Отанды сипаттаудан бастайды:

Сенің атың бұл өмірде киелі,
Қадіріңді ессіздер қайдан біледі?
Сезімдерің жүректерге ой салып,
Өзге дертті артып алар үнемі.
Жерің, суың бізді бағып тойдырар,
Семіз-семіз қойын беріп сойдырар.
Алма, анар, әнжір, жүзім-өнімнің,

Ат пен өгіз, ешкі, теке – елігің – деп, Ана – Отанға деген мейір-шапағат оятуға қол жеткізеді.

Ақын ғылымның асыл қасиеттерін сүйсініп жырлайды. Ақын өлеңдеріндегі «мектеп», «білім», «ғылым», «ғылым» ұғымдары ізгіліктің символдық бейнесі деңгейіне көтеріліп, «надандық» пен «надандық» қараңғылық пен зұлымдықтың белгісі ретінде түсіндіріледі.

Жазушының басты мақсаты - ұлт болашағы болатын балаларды исламның тарихымен таныстыру, діни сананы арттыру, бастауыш сыныптан бастап жүректеріне сенім нұрын ұялату. Абдулла Авлонидің бұл жұмысы мақтауға тұрарлық. Өзбек халқының мәдениеті мен ағартумен қатар ол 1919-1920 жж. Ауған халқының қоғамдық-саяси өмірінде маңызды рөл атқарды. Ол Кеңес үкіметінің Ауғанстандағы саяси өкілі және консулы болған. Абдулла Авлони жазумен қатар мектептер ашуға, халықты тәрбиелеуге, өзбек әйелдеріне білім беруге, мұғалімдер мен зиялыларды дайындауға қатысады.

Мақаламның соңында өзбек педагогикалық ойының дамуына елеулі үлес қосқан Абдулла Авлони мен қазақтың ұлы ағартушы ғалымы, демократ жазушы Ыбырай Алтынсаринмен өзара салыстырып қарасақ, екі ғалымның ой тұжырымы, сарыны халықпен етене араласып, мәдениет пен білім жолына ұмтылудағы туған халқының көңіл-күйін жақсы ұғасың. Абдулла Авлони 1904 жылдан бастап мектептар ашқан болса, Ыбырай Алтынсариннің арман еткен мектебі Торғайда 1864 жылы ашылған болады. Ол туралы өзі: «Осы жылы қаңтардың 8 күні көптен күткен ісім орнына келіп, мектеп ашылды. Оған 14 қазақ баласы қабылданды. Бәрі де жақсы, есті балалар. Мен балаларды оқытуға қойға шапқан аш қасқырдай өте қызу кірістім», - дейді ол өзінің белгілі Шығыс зерттеушісі, профессор Н.И.Ильминскийге жазған хатында.

Міне көрдіңіздірме, екі ағартушы педагог ғалымдардың үндестік сарыны, ұқсастық жақтары балаларды оқу-білімге, ғылым-өнерге шақыруы айқын көрінуде.

Қорыта айтқанда, Абдулла Авлони 1927 жылы «Еңбек Ері» атағына 1930 жылы «Өзбекстан халық ағарту ісінің үздігі» құрметті атағына ие болды. Қазіргі кезде тәуелсіз Өзбекстанда Абдулла Авлони атындағы бірқатар мектептер баршылық. Ташкенттегі көшелердің бірі, Республикалық мұғалімдерді даярлау орталығы және жақын аудандардың бірі оның есімімен аталған. Абдулла Авлони мұражайы Ташкент қаласының Алмазар ауданында орналасқан Республикалық мұғалімдердің білімін жетілдіру және оларды қайта даярлау орталығында құрылған. Оның педагогикалық көзқарастары бүгінде өзбек ұлттық мектебін құруда маңызды рөл атқарады. Авлонидің шығармашылық мұрасын терең зерттеуге деген қызығушылық әлі де болса артып келуде.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Баркамол авлод орзуси /Тузувчилар: Ш.Қурбонов, Х.Саидов, Р.Ахлиддинов.-Тўлдирилган 2-нашри. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2000.-248 б.

2. Авлоний Абдулла. Танланган асарлар: 2-жилдлик. 2- жилд. Пандлар, ибратлар, ҳикоятлар, набийлар ҳаёти, драмалар, мақолалар, саёҳат хотиралари /Таҳрир ҳайъати: О.Шарафиддинов ва бошқ.; Тўпловчи: Б.Қосимов: Изоҳлар ва луғатни О.Тўлабоев тузган.-Т.: Маънавият, 1998.-304 б.- (Истиқлол қаҳрамонлари).
3. Абдулла Авлоний 1878-1934 //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. А-Бешбалик. Таҳрир ҳайъати: М.Аминов, Б.Аҳмедов, Ҳ.Бобоев ва бошқ.-Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат миллий нашриёти, 2000.- Б.73-74.
4. Азимова Ҳ.И. Абдулла Авлоний драматургияси (ғоявийлик ва маҳорат): (10.01.02) /Ўзбекистон Респ. ФА А.Навоий номидаги Тил ва адабиёт ин-ти.- Т., 1999.-26 б.

Байқабылов У.А.
Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік
педагогика институты Өзбек тілі және
әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы

ДЫБЫСТАРДЫҢ АРТИКУЛЯЦИЯЛЫҚ ЖАСАЛЫМ БЕЛГІЛЕРІНІҢ **ЗЕРТТЕЛУІ**

Аннотация: Артикуляциялық қалыптар: ауыз қуысының толық қалпы, яғни, еріннен көмейге дейін; ауыз қуысының ышамдалған қалпы, яғни, тістен көмейге дейін; ауыз қуысының жартылай қалпы, яғни, еріннен тіл алдына дейін; ауыз қуысының жартылай ықшамдалған қалпы.

Baykabilov U.A.
senior teacher
Chirchik State Pedagogical Institute
Republic of Uzbekistan

STUDY OF SYMPTOMS OF ARTICULATION OF SOUNDS

Annotation: Articulation positions: full position of the mouth, that is, from the lips to the larynx; the position of the oral cavity, i.e. from teeth to larynx; partial position of the oral cavity, i.e. from the lips to the front of the tongue; Semi-compacted position of the oral cavity.

Қазақ (түркі) сөздерінің үндесім айтылымы жайлы басты деректерді XIX ғасыр ғалымдарының еңбектерінен іздеуге тура келеді, себебі зерттеушілер өздерінің еңбектерін тілдің тікелей естілімін бақылау арқылы жазды: қалай естілсе, солай жазып алып отырған. Тілдің естілім үлгілері Н.И.Ильминский (Материалы к изучению киргизского наречия. Казан, 1860), В.В.Радлов (Опыт словаря тюркских наречий. 4 томдық. СПб, 1888-1911) т.б. еңбектерінен табылады.

Н.И.Ильминский үндесім заңдылығын бүкіл түркі тілдеріне тән құбылыс ретінде атайды: «Закон созвучия по которому в известном слове, сколько бы оно длинно ни были, все гласные и согласные должны быть либо толстые, либо тонкие, - закон общий всем языкам тюркского семейства, существует и в киргизском наречий».

Қазақ тіл дыбыстарының құрамын анықтай келіп, дауыстыларды екі топқа жұптап берген, өйткені олардың айтылымы жоғарыда көрсетілген үндесім заңына сәйкес екіге жіктелетінін өрестуге тырысқан: «Гласные – а, ә, е, ы, і, о, ө, ұ, ү. Согласные – п, б, м, у [w], т, д, н, з, ш, с, р, л, й, қ, ғ, к, г, ң. Гласные расположены нами по-парно. Первую в каждой паре назовем толстою, вторую (и,ә) тонкою. Толстые, в отношении степени толстоты, сходны с

русскими, тонкие же все равномерно чужды остроты русских гласных, напр. Те киргизское-русскому тэ». Автор қолданған «жуан/жіңішке» атауларының да сол кезде қалыптаса бастағанын көреміз. Ең бастысы орыс тілінің ықпалымен «твёрдый/мягкий» атауларының тікелей аудармасын іздемей, «толстый/тонкий» атауларын алғанын байқаймыз. Бұл атаулар қазақ тілінде орнығып, тұрақты және үйреншікті зерттеу құралына айналып отыр. Артикуляциялық (жасалым) фонетиалық ғылыми аппаратының (тілдің көлденең қалпы) орнына перцепциялық (естілім) фонетиканың ғылыми аппараты (жуан/жіңішке) қолдана бастағаны да осы кез болу керек. Зерттеушілер үшін артикуляциялық деректен гөрі перцепциялық деректің (дыбыстың жуан/жіңішке естілімі) түйсінім жақын болған.

Ғалым еңбегінің аса бір құнды тұсы деп оның дауыссыздарға қатысты айтқан пікірін алуға болады. Н.И.Ильминский қазақ тілінде дауыссыздардың да жуан-жіңішке болып айтылғанын аңғарған: «Подобно гласным согласные бывают толстые и тонкие. Гортанные различаются в этом отношении так резко, что нельзя было бы не дать им особого начертания; прочие же согласные все и каждая могут быть толстою и тонкою смотря по гласной, напр, ат, ет. И так как это определяется системою звуков (ерешелеген - біз), то мы и не отличили этой двоякости согласных никаким значком». Бұл жерде ғалым пікірінің ерекше жағын атауға болады. Алғаш рет артикуляциялық «көмей» (гортанные) атауын пайдаланады. Дауыссыздардың жуан-жіңішке артикуляциясын дауысты дыбыстардың артикуляциясына бағындырып отыр. «Гармония гласных» теориясының бастау көзі де осы кезден басталған болып шығады.

Қазіргі зерттеушілердің нәтижесіне сүйенетін болсақ, онда дауыссыздардың жуан/жіңішкелік белгілері қазақ тілінің құрылымдық ерекшелігін көрсететін бірліктер болып табылады.

Жоғарыда айтылғандай, сингорманизмнің бұзылмаған үлігісін сол күйінде қағазға түсіріген зерттеушілердің бірі – В.В.Радлов. В.В.Радлов түркі тілдеріндегі сингорманизмнің артикуляциясын талдай келіп, оның негізгі артикуляциялық көрінісі ретінде өзіндік белгілерді ұсынады, олар: ауыз қуысының толық қалпы, яғни, еріннен көмейге дейін; ауыз қуысының ықшамдалған қалпы, яғни еріннен тіл алдына дейін; ауыз қуысының жартылай ықшамдалған қалпы, яғни, тістен тілдің алдына дейін.

Артикуляциялық қалыптар: ауыз қуысының толық қалпы, яғни, еріннен көмейге дейін; ауыз қуысының ықшамдалған қалпы, яғни, тістен көмейге дейін; ауыз қуысының жартылай қалпы, яғни, еріннен тіл алдына дейін; ауыз қуысының жартылай ықшамдалған қалпы, яғни, тістен тілдің алдына дейін.

Проф. М.Жүсіпұлы «... қазақ артикуляциялық базасының (дыбыстау мүшелерінің) сингорманизм заңына нық бейімделгенін анықтау керек» дейді. Басқаша айтқанда «Сингорманизм - ... сөз құрамындағы барлық дыбыстарды (дауысты, дауыссыз, жарты дауысты) қамтиды». Ендеше, қазақ сөзінің артикуляциясы тек сингорманизм арқылы ғана дұрыс айтылады.

Қазақ тіліндегі дыбыс тіркесі күрделі артикуляциялық құбылыстардың бірі болып табылады: дыбыс тіркестерінің артикуляциялық сипаты. Қазақ тіліндегі дыбыс тіркестерін зерттеуге көп еңбек сіңіріп, арнайы еңбектер жазған проф. Сапархан Мырзабеков дыбыс тіркесіне «Дыбыстар тіркесі – тілдегі дыбыстардың бірімен-бірінің қатар тұру мүмкіндігі, тарихи қалыптасқан орны. Бұл - халықтың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жетілген, жүйеленген сөйлеу өнерінің (қарауының) жемісі, нәтижесі» деп аңқытама береді. Ғалым берген анықтаманың болашақ зерттелімдерге нұсқау болатын екі тұсына арнайы тоқтауға тура келеді. «Дыбыстардың бірімен-бірі қатар тұру мүмкіндігі» - біздің зерттеу нысанымыз тұрғысынан қатар тұрған екі дыбыстың арасында артикуляциялық үйлестігі болып табылады. Егер екі дыбыстың арасында артикуляциялық үйлесім болмаса, онда ол дыбыстар тіркес құрай алмайды. Ендеше дыбыс тіркестері тілдегі буын, сөз, сөз тіркесі тәрізді тұрақтаған, оны бұзуға болмайтын қалпы бар айтылым үлгі болып табылады.

Ерте дәуір зерттеушілеріне тән жаңсақтық негізінен жарты дауыстылардың дауыстылармен тіркесіне байланысты кездесіп отырады. Оның себебі қазақ тілінің қысаң дауыстыларының айтылымы мен жарты дауыстылардың айтылымының бір-біріне өте ұқсас келетінінен болса керек. Біріншіден, олардың артикуляциясы өзара жақын болған соң олардың естілімі де өзара жақын болады. Сондықтан олардың тіркес құрамындағы дыбыстардың жігін ажырату өзге тілді зерттеушілер үшін қиындық туғызатыны сөзсіз. Соның нәтижесінде аралық дыбыстарды аңғармай қалып, айтылымын сәйкес келмейтін қайшы тіркестер құрастырып жатады.

Қазақ тіліне тән дыбыс тіркестерінің бастау көзін көне түркі жазуынан табуға болады. Мысалы, нк, нқ, лп, нг, нт, т.б. дыбыс тіркестерінің үлгісін кездестіреміз. Мұндай дыбыс тіркестері қазіргі қазақ тілінің дыбыс құрамына жат емес. Тіркесім дыбыстар сыңарларының жасалу орнына қатысты артикуляциялық үйлесімі жиі кездеседі. Мысалы, тіл ұшы н дауыссызының алмасымы: бір сыңарының артикуляциялық алмасымы нк-нқ, екі сыңарының да артикуляциялық алмасымы нқ-нғ.

Қазақ жазуын қалыптастыру мақсатында өткен ғасырдың 20-30-жылдарында еңбек еткен қазақ зиялыларының еңбектерінің артикуляциялық зерттелім үшін маңызы зор. Алайда дыбыс тіркесімі нақты артикуляциялық тұрғыдан қарастырылған жөн. Ахмет Байтұрсынұлы қатаң мен ұяңның дыбыс тіркесін құрай алмайтынын айтады .

Сөз құрамындағы дыбыстың артикуляциялық қалпын акустикалық зерттеулердің нәтижелері көрнекі көрсетеді, сөздің басқы буынындағы қысаң дауыстылар артикуляциялық редукцияға қатты ұшырайды: «...узкие гласные...характеризуются неустойчивостью и способностью к редукции. ... они редукцируется вплоть до полного исчезновения» деп жазады Байынқол Қалиев. Дауыссыздардың редукциясына арналған монографиясында да осы фонетикалық жайтқа арнайы тоқталады. Мұндай редукцияны сөз басындағы

дауыссыздар мен қысаң дауыстының артикуляциялық тіркесімінің нәтижесі деп қарау керек: к[і]сі, к[і]ші т.б.

Қазақ тілінің дауысты дыбыстарына байланысты еңбегінде Әлімхан Жүнісбек қысаң дауыстылардың нөлдік редукциясы бар екенін, алайда дауыстының артикуляциясы жоғалып кетпей, дауыстының нөлдік (өшік) варианты (глухой вариант) ретінде сақталғанын айтады. Сонда дауыстының дауыс қатысына байланысты белгісі (дауыс желбезегінің тербелісі) жоғалады, ал қалған белгілері (тілдің көлденең/тік қалпы) сақталады.

Қазақ тілі дыбыстарының кездесіміне жан-жақты тоқтала келіп, М.Жүсіпұлы «В казахском языке к регрессивной ассимиляции относятся следующие позиционные чередования: н/ң, н/м, з/ж, з/с ... Чередования н/ң происходят в результате влияния на н заднеязычных ғ, г, қ, к: н/ң, (сынғыш/сынғыш), сенгіш/сеңгіш...» деп мәселені дыбыс алмасымы тұрғысынан қарастырып отырғанымен, қазақ тіліндегі дыбыс тіркестерінің құрылуына тікелей қатысты. Ең бастысы ғалым қазақ тілінің материалын жазба мәтін түрде емес, ауызша айтылым үлгісінде қарастырып отыр. М.Жүсіпұлының өзге еңбектерінде де қазақ сөзінің артикуляциялық үлгісінің жан-жақты талданғанын көреміз.

Қазақ тілі дыбыстарының зерттелім тарихы тілдің дыбыс құрамына деген пікірдің түрлі-түрлі екенін көрсетті. Зерттелім кезеңдерін төмендегідей ретпен дәуірлеуге болады: ерте кезең – В.В.Радлов нұсқасы (XIX ғ.); алғашқы (бастау) кезең – Ахмет Байтұрсынұлы нұсқасы: орта кезең – Ісмет Кеңесбаев нұсқасы; жаңа кезең – «Қазақ грамматикасының» нұсқасы. Ерте кезеңгі (XIX ғ.) зерттеушілер қазақ тілін тікелей естіп/білу арқылы бақылағандықтан қазақ тілінің төл дыбыс құрамын негізінен қоспасыз дұрыс анықтаған. Қазақ сөзінің жуан/жіңішке әуезді болып айтылуына байланысты оның құрамындағы дыбыстардың да жуан/жіңішке болып айтылатынына көңіл бөлген.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. М. Жүсіпұлы. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. А., «Ғылым», 1998.
2. С.Мырзабеков. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. А., «Сөздік-Словарь», 1999.
3. А.Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы. А., «Ана тілі», 1992.
4. Б.Қалиев. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың редукциясы. А., «Ғылым», 1994.

Султанов Н.Н., О СУЩНОСТИ ПОНЯТИЙ: ЭКСПОРТНО-ИМПОРТНЫХ ОПЕРАЦИЙ	469
СОВРЕМЕННЫЕ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЕ	472
Akhmedov B.A., Majidov J.M., PRACTICAL WAYS TO LEARN AND USE THE EDUCATIONAL CLUSTER.....	472
Diyorova M.S., FORMATION OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE FUTURE TEACHER THROUGH VIDEO CONTENT	477
Xamidov J.A., KICHIK MAKTAB O'QUVCHILARINING IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOSI	479
Акбарова И.А., ИНТЕГРАТИВ ЁНДАШУВ АСОСИДА ТАЛАБАЛАРНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ	485
Байқабылов У.А., АВЛОНИДІН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ .	488
Байқабылов У.А., ДЫБЫСТАРДЫҢ АРТИКУЛЯЦИЯЛЫҚ ЖАСАЛЫМ БЕЛГІЛЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ	494
Қосимова Ў.З., УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ТРИГОНОМЕТРИЯНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ.....	498
Лухманов Д.Б., МЕҲНАТ ДАРСЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МЕҲНАТ КЎНИКМАСИ ВА ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ	506
Мокроносов А.Г., Зайцева Е.М., АНАЛИЗ МЕТОДИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К ОЦЕНКЕ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА	513
Расулова Н.Ю., МУЛЬТИАГЕНТНЫЙ ПОДХОД В СОЗДАНИИ АДАПТИВНЫХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ОБУЧАЮЩИХ СИСТЕМ	524
Садикова С.Н., Маликова Д.А., СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ МИРОВОЙ ЛАНДШАФТНОЙ АРХИТЕКТУРЫ	532
Садикова С.Н., Маликова Д.А., САДОВОДСТВА В УСЛОВИЯХ ПОЛИВНОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН	537
Ташмухамедова Г.Х., АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КРЕАТИВНОСТИ У СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ФОТОГРАФИЯ».....	542
Уралов У., ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК НЕРОДНОМУ	546
ИНФОРМАЦИОННЫЕ И КОММУНИКАТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	554
Ahmedov A.M., O'QUVCHILARDA DASTURLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI	554

ЭЛЕКТРОННОЕ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЕ
ПЕРИОДИЧЕСКОЕ МЕЖДУНАРОДНОЕ ИЗДАНИЕ

«Экономика и социум»

Выпуск № 2(81) 2021

Сайт: <http://www.iupr.ru>

Издательство: ООО "Институт управления и социально-
экономического развития", Россия, г. Саратов

Дата издания: Февраль 2021